

Mészáros Tibor

Márai Sándor a Szabad Európa Rádiónál

(Emigráns publicisztika?)

*Csak a múlt létezik, csak a múlt hordoz értékeket.
A jelen legfeljebb emlékek forrása, a múltfabrikálás műhelye.*

(Michel Tournier)

A rádió mint közlésforma az emigrációban már nem volt ismeretlen Márai Sándor előtt, mégis alkalmazkodást kívánt tőle. Ennek szinte saját helyzetét is értelmező magyarázata hangzott el 1954. október 3-án a Szabad Európa Rádióban (továbbiakban SZER): *„Nem egy személy beszél a mikrofonon át, hanem egy hang, s ez a hang elporzik az időben, nincs rögzített nyoma. S mégis, mekkora nagy felelőssége van ennek a rögzítetlen, rádiós beszédnek, mert emberek lelkéhez jut el, a villanyos membránnál érzékenyebb felületet érint meg, emberi lelkeket szólít a messzeségben. Másféle feladat és felelősség ez, mint az újságírás, mint a nyomtatott irodalom akármely válfaja. A szavak elrepülnek, és az írás megmarad, ez a régi mondás ma is igaz, de az elrepült szó felelőssége ma éppen olyan nagy, mint az írott szó felelőssége, mert a következmények megmaradnak.”*¹ Ahogyan e felolvasása is sejteti, a rádiózás illékonyabb a napilapban való közlésnél: az ott megjelent tárca is kérészerűtű, „huszonnégy órás műfaj”, de a forma mégis megőrzi azt – a rádió szava viszont csak elhangzik, nyom nélkül. A hallgató nem olvasó már, számára is egyszeri, pillanathoz kötött mindaz, amit hall – *ha* éppen *hallja*. Bár az író rádiós tevékenysége funkciójában a publicisztikát jelentette/pótolta az 1951–1967 közötti (gyakorlatilag a New York-i) időszakban, mindez kevésnek, szegényesnek tűnt a korábban idehaza feltűnően sokat publikáló szerzőtől.

Az emigráció elégedetlen volt az „eltűnt Máraival”, és már korán, 1950-ben megfogalmazta hiányérzetét. Ez az alapvető elégedetlenkedés megalapozott volt ekkor és később is: emigráns sajtótermékekben alig jelentek meg írásai, a számúzetés négy évtizede alatt folyamatosan csak a clevelandi *Szabadságnak* írt (1950–1951), oda is mindössze mintegy hatvan alkalommal, s javarészt naplórészleteket közöltek tőle. Szilágyi József elemzésében, cikke *Miért hallgatnak azok, akiknek volna mondanivalójuk?* című alfejezetében arról írt, hogy a szélsőséges hangok mellett hallgatnak a „komoly értéket jelentő írók”. Értetlenkedő elemzésében a szerző név szerint említi Márait: *„Avagy a dúvadként mindenfelől felbukkanó »utánpótlás« olyan dús aratással biztat a jövőre, hogy szó nélkül beletörődhetünk teszem egy Márai Sándor megdöbbentő hallgatásába? Vagy talán elfelejtették nagyjaink, hogy ez*

1 Márai Sándor: *Fedőneve: Ulysses II.* Bp. 2017. Helikon. 192–193.

a most összeszorított fogakkal némaságba vonult Márai nem is olyan régen Magyarország egyik legkiválóbb publicistája volt? Ahogy Márait mondtam, mondhattam volna másokat is, többeket is.”² Az emigrációs élethelyzet és légkör részben elhallgattatta őt (a száműzött állapot, az emigráns magyarok egymáshoz való viszonya, és saját szituációja), de megélhetési problémái mégis a „hangzó publicista” szerepe felé terelték, így vált a SZER munkatársává másfél évtizednél hosszabb időre. (Márainak publicisztikaként olvasható írása először Szilágyi cikkének megjelenése után egy évvel jelent meg, ezt követően mindössze utánközlések, esszéjellegű jegyzetek láttak napvilágot tőle. Felmerülhet a kérdés, a rádióban elhangzó jegyzetei miért nem jelentek meg rendszeresen a sajtóban /jogi, személyes, politikai okok miatt?/, de erre nehéz lenne érdemi választ adni.)

A SZER az írói lét és az újságírás különös esete, ami (a megélhetés mellett) közege miatt inkább a „magányos énekes” tudatát és lehetőségét biztosította. Márai Sándor a rádióban több sorozatban fejtette ki véleményét. *Vasárnapi krónika* című sorozatában változatos témákat mutatott be hétről hétre, elsősorban híreket, eseményeket kommentált.³ Ezenkívül a *Book of the week* könyvrovata, a *Letter from the West* nyugati kulturális eseményeket bemutató adásai és a *Diary of New York* című műsorai voltak a legfontosabbak, melyeket egyéb, speciális programok is kiegészítettek (pl. *Christmas Talk*, *New Year Talk*). Ezen programok címét vélte önálló köteteknek a *Magyar Irodalmi Lexikon* Márai-szócikkének szerzője, így került bele az írónak tulajdonított kötetek közé egy-egy SZER-műsor címe az Országos Széchényi Könyvtár cédulakatalógusa alapján.⁴ (1956-ig számos egyéb programban is részt vállalt rövid ideig.)⁵

Az író számára a magyar nyelv melletti döntésén kívül több korlátozó tényező gyarapította veszteséglistáját. Az egyik, hogy Márai érzekelte a rádió adta lehetőségeket, annak szabad közlési formáját, de a címzettekhez való eljutás lehetőségének körülhatárolt voltát is. A technikai fejlődés az anyaghordozótól független közlés irányába haladt, ezzel egyre kevésbé volt közvetlen a kapcsolat, gyengült a közlő és befogadó között, átalakulóban, megszűnőben volt e kontaktus anyagsága, ami a napilapnál még biztosított volt. Ez volt az író következő nagy problémája az „emigrációs publicisztika” átalakulásával. Nincs meg számára a napi penzum, ami legalább annyira feladat volt, mint szükséglet: „Jókedvű voltam. Könnyen dolgoztam – harmincnnyolc éves voltam –, az apró cikkeket, vázlatokat oly könnyűséggel vettem papírra, mintha igazában nem is lenne munka ez, inkább csak szórakozás és idő-

2 Szilágyi József: *A magyar emigráció sajtópolitikája avagy „boszorkányokról, akik nincsenek.”* = Hungária, 1950. okt. 13. 41. sz. 3.

3 A cím emlékezés a *Pesti Hírlap* nagy hagyományokkal rendelkező rovatára, melynek maga is gazdája volt több éven keresztül.

4 Pl. *Vasárnapi krónika*. New York. 1953–1956. *Magyar Irodalmi Lexikon* II. köt. L–R. Bp. 1965. Akadémiai. 185.

5 Erről részletesen ír Keczás Mariann: *„Mind kántál, aki sorsot örökölt”*. Debrecen. 2008. Kossuth Egyetemi Kiadó. 138–140., valamint Borbándi Gyula: *Márai Sándor mint rádiószerkesztő*. Literátor, 1994. jún. 6. sz. 31–36.

töltés.”⁶ Izgalom, feladat, megélhetés, az olvasókkal való közvetlenebb kapcsolat egyaránt biztosítva volt a napilapbeli publicisztika révén.

Felolvasásai száma jöllehet mintegy ezerre tehető az említett másfél évtizedes SZER-időszakban, de ez sem jelent olyan termékenységet és „tematikai rugalmasságot”, mint az *Ujság* (1924–1936) vagy a *Pesti Hírlap* (1936–1944) időszakában: a SZER heti két-három felolvasást kért tőle, ezeket többnyire megismételték. Paulay Erzsinek így írt 1951. október 9-én kelt levelében: „Mindössze annyit váltaltam, hogy minden vasárnap tíz percen át beszélek haza és a világban élő magyarokhoz, ha akad, aki meghallgat. E célból minden héten egy napra Rómába kell utaznom és ott felvevőgépbe mondani a mondókámat, amelyet természetesen egészen szabadon, mindenféle előzetes vagy közbeeső cenzúra nélkül írok és mondok el. Többet nem vállalhattam és minthogy ebben megállapodtunk, tulajdonképpen be is fejezem itt vendégszereplésem.” A levél utóiratában pontosan megírja felolvasása időpontjait is: „Vasárnap esténként 18.05 és 20.05 órakor énekelek a 49-es rövidhullámhosszon. Szép bariton hangom van, kissé rezgő. Nem tehetek róla, nem én csináltam; ezt választották.”⁷ Mindez éves szinten maximum nyolcvan felolvasást jelenthetett. Csak összevetésül: az *Ujság*ban volt olyan év, amikor közel háromszáz cikke jelent meg, egy számban akár három írást is jegyezve.

Az előzőnél is nagyobb gond volt a tematika lényegesen szegényesebb volta. A SZER alapvetően (világ)politikai célkitűzésekkel rendelkező adó volt, ezért irányvonala egyértelműen csak másodlagosan volt kulturális jellegű, vagy a szellemi felvilágosítás célját kitűző: elsősorban az Egyesült Államok propagandacéljait szolgálta, hiszen a létrejötté is politikai alapokon nyugodott. „Az irányelveket és utasításokat a külügyminisztérium jóváhagyásával a CIA állapította meg, de állandó érintkezésben a SZER illetékes tisztségviselőivel, a nemzeti osztályok főnökeivel...”⁸ – írta monográfiájában Borbándi Gyula. Utóbb idézett szerző e kötetében egész fejezetet szentelt a CIA-val való kapcsolatnak,⁹ mely sokak számára nem volt olyan egyértelmű, sőt hihetőnek tűnt az „adakozásból fenntartott rádió” magyarázata. (A valódi „támogató” teljes leleplezése csak 1966-ban történt meg.)¹⁰ Ezekhez az elvi keretekhez Márainak is alkalmazkodnia kellett: meghatározta témáit (legáltalában irányvonalát), ahogyan a Magyarországról rendelt lapok – *Csillag*, *Irodalmi Újság*, *Magyar Nemzet*, *Népszabadság*, *Köznevelés* – adta hírek szintén (tematikai) mederbe terelték felolvasásait. Amikor az irányszabás vállalhatatlanná vált számára, elhagyta a rádióadót. Semmilyen szempontból nem tudott egyetérteni az enyhülési politikát hirdető, naplójában sokszor „koegzisztenciásnak” nevezett törekvésekkel, és – ahogyan a rádióval – leszámolt mindenkivel, akinél hasonló jelenségeket tapasztalt. A tömegember altípusa, alternatívája lett a koegzisztenciás, akinek előbb-utóbb érdeke pl. a Szovjetunióval való kiegyezés. Nem sokkal a SZER-rel való szakítása előtt jegyezte le diáriumába: „*Illyés Gyula és Kodály Zoltán,*

6 Márai Sándor: *Hallgatni akartam*. Bp. 2013. Helikon. 10.

7 PIM Kézirattár V. 5700/1/18.

8 Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol Kertben*. Bp. 2004. Mundus. 86.

9 Uo. 282–285.

10 Uo. 282–283.

a hazai ellenállási mozgalom legjobban fizetett ellenállói (a kommunisták fizetik őket, hogy ellenálljanak) külföldön utazgatnak. A »koegzisztenciás« fázisnak ezek a fizetett ügynökei, tudva-tudatlan, az újkori történelem egyik legveszedelmesebb vállalkozásának alkalmazottai. A »koegzisztencia« kísérlete: merénylet, siettetni a harmadik világháború kitörését. [...] mert morálisan elpusztul minden, ami – nem sok – moralitásban még maradt.”¹¹

Saját élete és sorsa is szegényítette tematikáját, mely idehaza rendkívül gazdag, színes és változatos volt. Ennek illusztrálására három rövid, hazai publicisztikájából származó idézetet hozok segítségül, melyek jól mutatják: mi az, ami nincs jelen sem hétköznapiiban, sem rádiós publicisztikájában másfél évtizeden keresztül (és később sem).

„Éjjel a kávéházban figyelmeztet a pincér, hogy az úr, aki egy hölgy társaságában ül az átelleni asztalnál, taxi gavallér. Óvatosan, de alaposan megnézem. Életemben először látok taxi gavallért: lehet negyven éves. [...] Nézem őket és rosszkedvű leszek. Mit csináltak az élettel az emberek? Ez a negyvenéves, szolid, jóképű férfi miért kénytelen – óránként öt pengőért – ezzel a szomorú csoroszlyával tölteni az estét, unatkozva, megalázva, ez átkozottul embertelen helyzetben? S vajon miről beszélnek? Mit lehet beszélni, óránként öt pengőért? Idegenek, szemmel láthatóan először hozatta el a hölgy a gavallért. Idegenek között az ismerkedés első órái a legizgalmasabbak – igen; de ötért? [...] Micsoda magányból és reménytelenségből mászott elő ez a rusnya hölgy, szegény, micsoda boldogtalanságból, északi sarki egyedüllétből, s micsoda női, emberi pálya kell ahhoz, hogy végül fölvegye a telefonkagylót és megrendelje estére, ötért, a taxi gavallért?”¹²

„Itt van a rejtélyes ember, aki nem úszik, csak fúj. A vizet fújja, orral és szájjal, mint Neptun. Rozmár bajsza van, s ez nem véletlen. Ahogy vannak birka-arcú, oroszlán-arcú és dögkeselyű-arcú emberek, úgy vannak ponty-, csuka- és rozmár-arcú emberek is. A víz minden élet bölcsője, s az emberek egy csoportja megőrizte e nedves őshaza emlékét idegeiben: úgy lép a vízbe, mint aki hazamegy. [...] Köp és fúj. Minden embernek van egy mély vágya, melyről nem beszél. Ennek a kövér, rozmárbajszúnak ez a köpködés az élet egyik nagy kielégülése. A vizet fröcskölve fújja szét maga körül, boldogan, lehetőleg az úszók arcába. Cívillen, vízen kívül, biztosan elnök valahol, s ilyesfélét mond, mikor megnyitja az ülést: »Felemelő érzések hatnak át.« De titokban csak köpni és fújni szeret.”¹³

„Ágya mellett gyertya égett az utolsó éjszakán, mert a társadalom kikapcsolta a villanyt szobájában. [...] Politikával – mint ő mondotta egyszer: »a részletekkel« – nem foglalkozott. Csak az irodalommal foglalkozott, ötvenöt éven át, s a maga módján kereste mindenfelé az irodalomhoz való nyersanyagot. Szindbád, drága Szindbád!... Milyen megalázó és utálatos ez a világ, amelyben itt maradtunk még egy kis időre nélküled!”¹⁴

E három idézet jól mutatja, hogy a légkört adó kávéház, fürdő (vagy kiskocma), a nosztalgiaóra okot, élményt adó helyzet vagy személy nélkülözhetetlen volt a publicista Márai számára: előbbieket az élményszákmányolás helyszíneit,

11 A *Teljes Napló* 1964–1966. Bp. 2013. Helikon. 103.

12 A *taxi gavallér*. = *Pesti Hírlap*, 1937. márc. 10. 56. sz. 5.

13 *Vízi élet*. = *Pesti Hírlap*, 1941. máj. 15. 110. sz. 5.

14 *Krúdy Gyula*. = *Ujság*, 1933. máj. 13. 108. sz. 2–3.

a társasági élet terei, az utolsó pedig a kapcsolódás, vagy éppen elhatárolódás lehetősége másoktól. Önkéntes száműzetésében még a „színesebb” Itáliában sem voltak ilyen terek, körülmények, s azok, akikkel körülülhetette volna az asztalt, otthon maradtak, vagy a világ más pontján éltek, mások (és személyükben egy világ) meghaltak.

Az emigrációs (és rádiós) publicisztikát nehezítő körülmények sorában megemlítendő a Márai által oly sokat említett kapcsolat az olvasókkal, a „cinkos összekacsintás”. Így írt erről korábban már idézett kötetében: „Az újságpapír, amelyen tiszavirág életű, olyan hatékony közvetítő anyag író és olvasó között. Az író, aki egy különösebb korrupció nélkül, az olvasók jóindulatából és bizalmából szerkesztett napilapba rendszeresen ír, lassanként egy családi kör bizalmas tagja lesz. Napról napra érzékelni tudja ebben a légkörben írása, írói lénye visszhangját. Ennek a bizalmasságnak vannak veszélyei, de van nagy nevelő ereje is. Az én hazámban ez a nemesebb fajta újságírás a legkiválóbb íróknak adott kenyeret és kenyérnél is többet: fegyelemre szoktatta őket, módot adott nekik, hogy közvetlenül érzékeljék munkájuk hatását. Ez a közvetlen érzékelés kitűnő iskola. Ezért egy pillanatilag sem éreztem »robot«-nak vagy éppen az írói feladat elárulásának, hogy egy napilapban, napról napra elmondhatom ötleteim, beszélgethetek láthatatlan s mégis oly különösen jelenvaló olvasóimmal, száz- és százezer emberrel. Rejtettnek és befogadottnak, védettnek éreztem magam e bizalmas, családias körön belül.”¹⁵

A SZER-ben felolvasott írásaiban a humor ezért sem olyan természetesen jelenlévő. Odahaza írt ironikus cikkeinek száma alig tudható, a SZER-ben elhangzott, humorosnak tekinthető jegyzetei csak színt jelentenek a sok politikai témájú, vagy a New York-i hétköznapokat bemutató kommentárok között. Kuczka Pétert megnyugtatni akaró¹⁶, vagy a tolvaj, szent majmokat felidéző¹⁷ jegyzete üdítően hat a többi, sokszor száraz, elemzéseket tartalmazó felolvasás között. (Persze kérdéses, hogy a rádióhallgatók jelenlétének esetlegessége miatt feltűnt-e ez bárkinek, illetve még így is nem adta-e azt az élményt, ami Márait Máraivá tette idehaza is.) Végül esetleges volt Márai számára a kapcsolattartás – szellemi értelemben is – kedves íróival, könyveivel: az élők közül még fontosak egy része otthon maradt, a könyvekhez való hozzájárása teljesen esetleges volt, a Ráth Mór-féle Arany János-kiadás kincsnek számított könyvtárában, ahogyan már Zilahy Lajos kalandvagyó emigránsának főhőse is így tekintett ugyanerre a könyvsorozatra.¹⁸

Mindezek és emigráns létmódja, az abba való belenövés azt eredményezte, hogy a régi Márai-hangot idéző gondolatok leginkább egy-egy visszaemlékezés szerű jegyzetben kaptak helyet. Ilyen az 1951 karácsonyán elhangzott felolvasás is, ami a *Fedőneve: Ulysses I.* című kötetből kimaradt.¹⁹ Mindehhez az is hozzáadó-

15 Hallgatni akartam i. m. 11.

16 Márai Sándor: *Fedőneve: Ulysses I.* Bp. 2014. Helikon. 503–507.

17 Uo. 242–247.

18 Zilahy Lajos: *A lélek kialszik.* Bp. 1985. Szépirodalmi. 16.

19 Egyszer közölte már a szöveget Sümei György: *Egy rádiós novella története.* Népszabadság, 1995. dec. 23. 301. sz. 26. – azonban a Bécsről, Kovách Aladár hagyatékából származó írás több helyen eltér az itt közöltől. Utóbbi tény a SZER-es felolvasások filológiai problémáinak érdekes vetületét adhatná, de amíg nem jelenik meg valamennyi rádiójegyzet szövege, addig az ilyen típusú felfedezések száma és valós értékelése mindössze kétséges eredményt adhat.

dott, hogy felolvasásait bár lejegyezte, a „tőpéldányokat” (autográf javításokkal, percelölésekkel, a kézirat végén esetenként autográf aláírással) megőrizte, de ezek közül alig volt olyan, ami nyomtatásban is megjelent volna. Ezen belül kevés ért el olyan „sikert”, mint a *Lenin szakálla* címen, két orgánumban megjelent pamfletje Kónya Lajos egyik pártos elköteleződésű verse kapcsán.²⁰ (Sajnos felolvasásaiban csak kevésszer szólalt meg ez a régi publicisztikáinak elevenségét, humorát, az olvasóval való összekacsintást példázó hang: „A magyar költő, akit Lenin szakálla érzéki indulatokkal tölt el, aki költőműhelye éjszakai csendjében nem kedvese képmásának imádott vonásait vizsgálja, hanem Lenin mellszobrából szívja az ihlet mámorát, úgy hazai, mint világirodalmi szempontból új és érdekes szellemi tünemény. Egy költőt természetesen sokféle inger ösztönözhet alkotásra. Dicsérheti az eget és a földet, kedvese szemét, ringó derekát, hevülhet imádjottja eperajkáért. De Lenin »szép szakálla«, amelynek láttán a költő az éjszaka hevült órájában elmereng, hogy aztán, lámpáját eloltva, kielégülten és nyugodtan aludjon reggelig, mert a szakáll vonzerejének hatása alatt lelkében már megfogant az új magyar líra e különös gyöngyszeme: mindez együtt úgy emberileg, mint műfajilag egészen új, rendkívüli tünemény.”)²¹

Az sem mellékes, hogy a felolvasások életszerűségét nem segítette az életrajzi szempontból talán legkritikusabb New York-i időszak sem: az amerikai nagyváros nehezen élhető a Márai típusú alkotó számára, mert még inkább kiemelte mindazok hiányát, ami élete savát-borsát jelentette idehaza. A metropolisszal járó zsúfoltság, a méretek, a távolságok, a budai környezetet, az „ismerős negyedet” (Egy polgár vallomásai) elhomályosító nyüzsgés szükségszerűen hozta elő belőle a tömegemberrel, a modern városi léttel kapcsolatos negatív gondolatokat. Egyik sorozata, a *Diary of New York* ennek az életnek ellesett pillanatait dolgozta fel, hol rácsodálkozva a körülötte lévő civilizáció fejlettségére, hol megkérdőjelezve azt, valamilyen visszás jelenség kapcsán. Éppen ezért ünnepi pillanat több értelemben is rádiós jegyzetei között, amikor megfelelkezve mindenről, emlékezik és felidézi egykori élete színhelyeit, eseményeit, az otthon hagyott világ szereplőit. Ahogyan most közlésre kerülő emlékezésében írja: „Menjünk vissza Budára. A Vérmező felett köd száll. Az ünnep csendesebb, az élet bizalmasabb, személyesebb. Ezen a környéken laknak a költők és a varjak. A Roham utca sarkán Kosztolányi siet feltűrt kabátgallérral, nyaka köré takart színes, puha kendővel, hóna alatt az irattáskával, melyben karácsonyi színházi bírálatot visz a Pesti Hírlap szerkesztőségébe. [...] A Philadelphia kávéház tükörelakából Szabó Dezső egy keleti bálvány mozdulatlanságával bámulja a Krisztinaváros járókelőit és pillantása sincs Babits Mihály számára, aki a régi városnegyed anderseni tájképében már nagybetegen sétál, és lélekben a szophoklészi sorokat skandálja, melyeket most fordít.”²²

Sokféle műfaj jelent meg felolvasásaiban, írott publicisztikájához hasonlóan: még fakóbb, politikai tárgyú kommentárjaiban is előnyben részesítette a tárca és

20 Szabadság (Cleveland), 1952. febr. 29. 50 (51) sz. 2.; Világ (Brüsszel), 1952. aug. 31. 11. sz. 3. Csak összevetésül: idehaza egy-egy cikke kis időkülönbséggel akár öt-hat napilapban is megjelent. A költőt egyébként Konyha Lajosnak nevezte cikkében.

21 Márai Sándor: *Fedőneve: Ulysses I.* 98–99.

22 Mindez a közléskor is nosztalgiára adott okot, erre tanúság a szövegváltozat bemutatása utáni jegyzet a Népszabadságban, Uj Péter tollából (1995. dec. 28. 303. sz. 7.)

esszé stílusát vegyítő, ironikus-gunyoros hangvétellű kommentárokat, amelyekben egy tény csak kiindulás, és elemzéseiben nagyobb hangsúlyt kaptak jellegzetes stílusban megfogalmazott gondolatai. Írói szándéka nemes (ezért választotta a *Pesti Hírlap* hagyományt, műfajt és színvonalat is jelző rovatcímét), azonban a felolvasott írások nívója mégis egyenetlen, közel sem olyan kiváló, mint hazai publicisztikája volt. Sokszor hiába az egyedi hangnem, a találó témaválasztás: az idők során többször hangzott el tőle elfogult, megkeseredett nézőpontból írott jegyzet, melyet áthatott a hazai helyzetet előidézők, fenntartók, és a mindezt beleegyezéssel fogadók megvetése, elítélése, minden fajta distinkció nélkül.

Témáját tekintve teljesen tipikus a Rákosi Mátyás arcélét bemutató felolvasása: minden olyan elem szerepel benne, mely legtöbb rádiós jegyzetében megjelent – aktualizáló témafelvetés, hazatekintés, politikai elemzés, utalás a hazai írókra és a mindent átjáró ironia. E felolvasásában előrevetíti annak szükségességét, hogy odahaza is elkövetkezik Rákosi portréjának átfestése, és a magyar írók újabb „megtérése” is előre megjósolható, különösen a Párt vezérét köszöntő kötet²³ szerzőié. S úgy kell megtenniük mindezt, hogy nem szabad emlékezni a múltra, mert miközben ők díjakat fogadtak el, a „hű tanítvány” mosolyogva küldött bárkit akasztófára, ha érdekei úgy kívánták. Ezért is volt logikus Márai számára a forradalom bekövetkezése, melynek kitörése előtt egy nappal Rajk László újratemetéséről tartott felolvasást: „Rajk és kivégzett társai dísztemetést kaptak, és Nagy Imre, a liberális kommunista, a dísz-sír előtt meghatottan átölelte Rajk özvegyét... Különös világ ez. A nekrofil ölekezés a dísz-sír előtt, amelybe egyik kommunista belefeketett a másik kommunistát...”²⁴ A Szabad Európa Rádióban külön sorozatot szenteltek az ő kommentálásával az események elemzésére: november 4-től, a szovjet erőszak kezdőnapjától tizenöt „special message”-ben (és néhány *Vasárnapi krónikában*) mondta el a legfrissebb hírek alapján gondolatait. Első felolvasását még New Yorkban tartotta, reményekkel telve, a Biztonsági Tanács összehívásáról, tüntetések szervezéséről: „Minden embernek tudni kell otthon, hogy e pillanattól minden, ami odahaza történik, a világ ügye. Együtt pusztulunk, együtt menekülünk. Isten óvja Magyarországot!”²⁵ (Ezután Münchenbe repült Thassy Jenővel együtt.) Most először közölt felolvasása szintén november 4-i keltezésű, és általánosan beszél mindarról, ami ok és okozat: a kommunizmus csődjéről, a gyilkos szovjet agresszióról, egy reménybeli összefogásról az agresszor ellen, és az író történelmi naivitásáról: „A világ megértette, hogy Európa közepén egy nagyhatalom gyilkol egy kis népet és az Egyesült Nemzetek Biztonsági Tanácsa elé idézte a merénylőket. És ugyanakkor emberek százmilliói megértették, hogy mindazért, ami most Magyarországon történik, Rákosi, Gerő és mind a többi kommunisták csak mint másodrendű vádlottak felelősek, mert az elsőrendű vádlott a kommunizmus.”

Ezt követő felolvasásaiban a remény és bizakodás mellett a Nyugat tehetetlensége és a terror mindent túlélő hatalma is megjelent, és a lelkiismeret-furdalás: önmaga miatt, részben a nyugati hatalmak, nemzetközi szervezetek tehetetlen-

23 *Magyar írók Rákosi Mátyásról*. Szerk. Réz Pál, Vas István. Bp. 1952. Szépirodalmi.

24 *A forradalom előérzete*. Bp. 2016. Helikon. 167.

25 Uo. 171.

sége, tehetetlenkedése miatt, mert nem jutottak túl a szimpátiatüntetések. November 13-án reményteli, de már első nagy csalódását is rögzítő gondolatokat mondott el: „A Vörös Kereszt kocsikaravánjaival egyidejűleg, amelyek gyógyszert és élelmet visznek a súlyosan sebesült Magyarországra, egyféle szellemi Vörös Kereszt kezd megalakulni világszerte, egy morális és szellemi arcvonal, amely a magyar tragédiából egyre hangosabban vonja le a számonkérő és büntudatos következtetéseket. A magyar nép egyedül harcolt a szabadságért, a Nyugat nem adott, mert nem adhatott fegyvert ehhez a harchoz.”²⁶

A mosonmagyaróvári sortűz kapcsán a tehetetlen fájdalom és erkölcsi felelőségre vonás hangján szólalt meg: „A magyar nép áll a koporsók előtt. Magyaróvári asszonyok és emberek állnak a hevenyészett koporsók előtt, melyekben az ÁVO-s tömegyilkosság hetvenöt áldozata pihen. [...] Annyit hazudtak már ennek a népnek. Hazudott a politikus, amikor a pillanat jelmezében, valamely hordó tetejéről szabadságot és kenyeret ígért. Hazudtak az írók, amikor évtizeden át minden rigmusban énekelték a fülébe, hogy valamilyen csodálatos új világ van keletkezében. [...] Mindenki hazudott ennek a népnek.”²⁷

Legszemélyesebb ekkori írása (*Ima*) szerint az égieknél is választ keresett: „Minthogy az emberek e napokban nem tudnak válaszolni, az Istennel beszéltem. [...] nem hiszek többé abban, hogy mindazért, ami történik a világon, a felelőséget át lehet hárítani az isteni gondviselésre. Én vagyok a felelős, én, te, ő.”²⁸ Kihallgatást kért Isten földi helytartójától, XII. Pius pápától, de csalódással távozott tőle; írónk számára a kiadott enciklikák nem voltak elegendőek, ebből nőtt ki a karácsonyra datált *Mennyből az angyal*, ami a világ elleni vád – de vétkesnek érezte magát is, mert nem maradt otthon, és éppen ott keresett-talált menedéket, ahol a legsüketebb fülekre talált Magyarország segélykiáltása, az Egyesült Államokban.

1967. június 4-én tartotta utolsó felolvasását a SZER-ben. E befejező alkalom témája az egykori otthoni publicistát idézte, aki egykor és most, érték és értékvesztés, polgári és „szép új világ” kettősségének humanista szemléletű krónikása volt. A telefon elterjedésével kapcsolatban arról beszélt, hogy bármennyire áldásos találmány, súlyos csapást mért az emberek közötti kapcsolatokra. Képes sok ezer kilométer távolságot megszüntetni, de eltünteti a társalgást is. S egyúttal – mondhatni megszokott módon – hazatekint, visszaemlékszik az otthoni beszélgetésekre: „A társalgás kipusztult a nyugati ember életéből. Pesten nem volt társalgás, mert nem volt a szó nyugati értelmében szalon. De volt a дума – ez a kissé cigányos, bemondós, mindig zaftos és rámenős, de még mindig emberibb szóváltás, mint a telefonos kapcsolat. [...] Nagy ajándék a telefon, de nagy árat kellett érte fizetni, a társalgás varázsos műfaját.”²⁹

A rádióval való szakításának konkrét okát Borbándi Gyula politikai-stratégiai oknak tudja be: „...a hatvanas évek közepe táján a Rádió vezetősége úgy értékelte a magyarországi helyzetet, hogy ott valamiféle enyhülési folyamat indult meg, amihez

26 Uo. 192.

27 Uo. 204. 206.

28 Uo. 222–224.

29 Idézi Tóbiás Áron: *Szélárnyékban*. Bp. 2005. Magyar Rádió Közalapítvány. 383–384.

természetesen a Rádiónak is alkalmazkodnia kell. [...] Márai ezt nem vette figyelembe. Abból indult ki – nagyon helyesen –, hogy amikor elkezdte a műsorát, szabad kezet kapott abban, hogy miről és milyen véleményt nyilvánít. A hatvanas évek közepén azonban már előfordult, hogy nézetei, véleménye, – jóllehet ő volt felelős érte, az ő műsoraként hangzott el – némely kérdésben nem volt azonos azzal, amit a Rádió akkori műsorpolitikája előírt. Ez pedig hol az egyik, hol a másik oldalon kellemetlen érzéseket szült. A korábbi, zavartalan viszony megváltozott, és ismervén Márait, majdnem természetesnek is vettük, hogy ő magára nézve semmiféle korlátozó előírást vagy ajánlást nem fogad el. Ennek következtében inkább abbahagyta a munkát, semhogy esetleg alkalmazkodnia kelljen a pillanatnyi helyzetnek megfelelő műsorpolitikához.”³⁰

Önéletrajzában ugyanez a szerző ennél is konkrétabb okot nevezett meg, fájálva, hogy nem történt semmilyen kísérlet az író rádiónál tartása érdekében: „Márai úgy beszélt a kezdődő késő kádári politikáról, mint annak idején Rákosi és Gerő uralmáról. Amikor erre az író figyelmét felhívták, közölte, hogy a szabad szólás lehetőségének feltételével kötött szerződést, és ehhez most is ragaszkodik. Kijelentette, hogy befejezi a SZER-ben végzett munkáját.”³¹ Írónk tehát nem engedte, hogy beleszóljanak véleményébe vagy irányítsák azt, és mert az amerikai politikai irányvonal döntése következtében megváltozott a Kádár-rendszerhez való viszony, ezért ő maga is megelégtelt, hogy a műsorellenőrző osztály jelentései miatt (amerikai utasításra) többször figyelmeztették őt.

Márai Sándor SZER-nél eltöltött érája emigrációja kiemelkedően fontos időszaka: minden korlátozó tényező ellenére a folyamatos alkotás lehetőségét jelentette az egyébként az életpályán legszegényesebb New York-i időszakban. Nem lehetett olyan gazdag színben, témában, legfeljebb stílusban itt elhangzott felolvasásai sora, mert sem az ihletet adó élményanyag, sem az életforma, sem a száműzött sors nem engedte ezt. Rádiós publicisztikának tekinthetők jegyzetei, de a műfaj és a fentebb említett „szegényítő tényezők” korlátait is figyelembe véve. Elhangzott írásai alig jelentek meg nyomtatásban, s ennek nem feltétlenül az író volt akadálya, valószínűleg jogi kérdések állták útját a nyilvánosság e terének. Legtöbb felolvasása politikai témájú volt, s alig tudott arról szólni, ami az életében szép volt.

Kár.

30 *Egyszemélyes emigráció*. Márai emlékek, töredékek. Miskolc. 2003. Bíbor. 92–93.

31 Borbándi Gyula: *Két világban*. Életem és pályám. Bp. 2003. Európa. 398.